

ruimte in transitie

ruimtelijke
ontwerpkracht
inzetten voor de
grote verbouwing
van Nederland

Jaarrapportage 2020 over de Ruimtelijke Ontwerpsector
door Atelier Rijksbouwmeester, BNA, BNSP, NVTL, BNI,
Bureau Architectenregister en Stimuleringsfonds Creatieve Industrie

transitie

ruimte

Jaarrapportage over de ruimtelijke ontwerpsector

/ 2020

door Atelier Rijksbouwmeester, BNA, BNSP, NVTL, BNI,
Bureau Architectenregister en Stimuleringsfonds Creatieve Industrie

ui.

Inhoud

Dubbele oproep	p. 6
Nieuw: de Jaarrapportage	p. 7
De ontwerpsector: volop dynamiek	p. 8
Urgente maatschappelijke opgaven en de rol van ontwerpers	p. 10
Ontwerpend onderzoek als kernvaardigheid	p. 11
Trends in de markt	p. 12
Metten is weten	p. 14
Voorbeeldprojecten	p. 18
Aanbevelingen	p. 38

Nederland staat de komende jaren voor grote opgaven in het ruimtelijk domein. Van de bouw van een miljoen nieuwe woningen tot en met de energietransitie, de klimaatadaptatie en ingrijpende demografische veranderingen – om enkele van de ingrijpende transities te noemen. Samenwerking van de overheid en marktsector is essentieel om de grote veranderingen in goede banen te leiden.

Deze boodschap had minister Van Engelshoven bij het 30-jarig jubileum van Bureau Architectenregister in december 2018 voor de ruimtelijke ontwerpsector. De minister reageerde daarbij op het onderzoek 'Ruimte voor de architect. Een onderzoek naar de veranderingen in positie van architecten in Nederland 2008-2018.' Dit rapport beschrijft hoe de positie van de ontwerpers in Nederland in tien jaar tijd ingrijpend is veranderd.

De rol van de architect is verder onder druk komen te staan en de branche als geheel is meer versplinterd geraakt door schaalverkleining. Dit terwijl de samenleving de creatieve kracht van ruimtelijk ontwerpers – collectief en individueel – juist heel hard nodig heeft, bij de toekomstige opgaven voor de ruimtelijke inrichting van Nederland.

Dubbele oproep

Minister Van Engelshoven concludeerde dat de verbouwing van Nederland volop kansen biedt: “Het geeft de overheid – als grote opdrachtgever – de mogelijkheid om antwoorden te bedenken op maatschappelijke opgaven. En het geeft uw sector de gelegenheid om zichzelf te versterken. Zo kunnen we samen optrekken om Nederland voor te bereiden op de toekomst.” Zij besloot haar speech met een dubbele oproep: de betrokken partijen moeten met meer regelmaat overleggen en daarnaast moeten belangrijke ontwikkelingen op het gebied van onderzoek, onderwijs en beroepskwalificaties samenkomen. “Aan de Rijksbouwmeester wil ik vragen mij hierover periodiek bij te praten. Op basis daarvan kan ik dan nagaan wat verder nodig is.”

Nieuw: de jaarrapportage

De Rijksbouwmeester en de Nederlandse branche- en beroepsorganisaties voor ruimtelijk ontwerpers hebben samen met het Stimuleringsfonds Creatieve Industrie en het Bureau Architectenregister het initiatief genomen voor een jaarrapportage over de ruimtelijk ontwerpsector.

De rapportage is in eerste instantie bedoeld voor de ministers van OCW, BZK en EZK. Maar ook daarbuiten kan de jaarrapportage inzicht geven in hoe de ontwerpsector kan bijdragen aan de oplossing van de urgente vraagstukken. Welke beleidsinstrumenten passen erbij? Wat betekent het voor de opleidingen, de opstelling van ontwerpers en de organisatie van de beroepsgroep zelf? Hoe kunnen overheid en ruimtelijke ontwerpers de handen ineenslaan?

De ontwerp sector: volop dynamiek

Hoe staat de ruimtelijke ontwerpsector er anno 2019 voor?

In 'Ruimte voor de architect' signaleren onderzoekers Robert Kloosterman en Rosa Koetsenruijter (UvA) diverse ontwikkelingen, die zowel bedreigingen als kansen inhouden.

In de eerste plaats een fundamentele transformatie van de branche in de afgelopen tien jaar. Dat leidde tot een verandering in de structuur van de sector met een aanzienlijke toename van één-persoonsbedrijven. Ontwerpers zijn hierdoor bedrijfseconomisch soms kwetsbaar en hebben relatief weinig geld om te investeren in innovatie. Ook treedt zo een versnippering van de beroepsgroep op die collectieve actie bemoeilijkt. Er wordt inmiddels aan gewerkt om deze trend te keren. Zo werken BNA, BNSP, NVTL, BNI onder andere samen met Topsector Creatieve Industrie aan collectieve belangenbehartiging. Dit gebeurt onder meer binnen de Bouwagenda. Ook zijn de ruimtelijke ontwerpers vertegenwoordigd in het hoofdbestuur van MKB-Nederland.

Verder organiseert de beroepsgroep zich op nieuwe manieren. Denk aan een versterkte samenwerking met één locatie van de beroepsgroepen in Amsterdam en de oprichting van de Federatie Creatieve Industrie. Dit heeft in de veranderde omstandigheden nieuwe samenwerking mogelijk gemaakt. Daardoor is de ontwerpsector anders, maar meer zichtbaar aanwezig.

Een tweede belangrijke trend is de impact van de aanbestedingsregels op de concurrentie binnen de sector die doorstroming bemoeilijken. De positie van een selecte groep van (voornamelijk) grote en gerenommeerde bureaus is versterkt, aangezien zij een portefeuille van relevante projecten hebben kunnen opbouwen. Voor jonge bureaus is het moeilijker geworden om door te groeien waardoor hun positie op langere termijn zwakker wordt.

Tevens is de rol van andere partijen zoals bouwbedrijven, bouwmanagementbureaus en projectontwikkelaars in het ontwerpproces en de uitvoering van belang. Deze trekken delen in de keten van ontwerp naar realisatie naar zich toe. Tenslotte zijn er nieuwe digitale mogelijkheden zoals BIM, 3D-printen, VR, AR, *big data* en kunstmatige intelligentie. Deze worden door de meeste ruimtelijke ontwerp bureaus gezien als een kans voor hun dienstverlening aan opdrachtgevers en dat kan juist een versterking van hun positie betekenen.

De veranderingen vonden plaats tegen een achtergrond van een terugtrekkende overheid op het gebied van de ruimtelijke inrichting en een grote financiële crisis. Daarbij nam de invloed van marktpartijen toe.

De positie van de ontwerper is door dit alles veranderd en onder druk komen te staan. Deze ontwikkelingen vinden opvallend genoeg plaats in een tijd waarin de specifieke vaardigheden van ontwerpers in het creëren van een meer leefbare, duurzame en sociale leefomgeving zeer noodzakelijk zijn. Zij kunnen bijdragen aan een hoogwaardige bouwcultuur, waar in de Verklaring van Davos (2018) nadrukkelijk op wordt aangedrongen. In het vervolg van deze jaarrapportage gaan we hier nader op in.

Urgente maatschappelijke opgaven en de rol van ontwerpers

Nederland staat voor een aantal ingrijpende transities die de komende decennia de inrichting van ons land zullen bepalen. Denk bijvoorbeeld aan de energietransitie en de noodzaak van klimaatadaptatie en natuurinclusief bouwen. Er zijn echter ook verschillende vraagstukken die op korte termijn om oplossingen vragen. Denk bijvoorbeeld aan de stikstofproblematiek en de teruglopende (woning)bouwproductie. Op allerlei terrein is behoefte aan nieuwe ruimtelijke inzichten, nieuwe werkwijzen, nieuwe technologie en nieuwe creativiteit.

In recente initiatieven als de toekomstvisie Panorama Nederland, het Manifest Bouwen aan het Nederland van de Toekomst en beleidstukken zoals de Nationale Omgevingsvisie (NOVI) wordt sterk de nadruk gelegd op de noodzaak om ruimtelijk ontwerp en ruimtelijk ontwerpers te betrekken bij de inrichting van Nederland. “Zij zijn specialist in het vormgeven van complexe

veranderingen”, aldus Panorama (2019, p.10). Bovendien wordt aan ruimtelijk ontwerpers een essentiële rol toegekend als hoeders van ruimtelijke kwaliteit die, anders dan private marktpartijen en tegenwoordig vaak ook de overheid, in staat zijn om een langetermijnvisie te construeren (Panorama, 2019 p.30, 128 en NOVI, 2019 p.62). Het is een pleidooi dat breder wordt onderschreven, recent bijvoorbeeld nog door de Raad voor Cultuur. Omdat ruimtelijk ontwerpers een positie hebben vooraan in de bouwketen, kunnen zij een belangrijke bijdrage leveren aan de duurzame ontwikkeling van Nederland. Ontwerpers hebben ontwerpkracht: “verbeelding, verbinding en vernieuwing zijn cruciale creatieve vaardigheden”, die van groot belang zijn voor de verschillende transities waar onze maatschappij voor staat. Ontwerpkennis helpt bijvoorbeeld om de uitstoot van CO2 in de gebouwde omgeving te verminderen en deze klimaatadaptief te maken, door duurzame systemen in het ontwerp te integreren en de materiële en de bouwkundige consequenties vooraf goed te doordenken.

Ontwerpend onderzoek als kernvaardigheid

Het ontwerpend onderzoek mét alle relevante stakeholders is hierbij een van de kernvaardigheden die ruimtelijk ontwerpers kunnen inzetten. Het is een middel om de slimme, creatieve en verbindende blik van de ruimtelijk ontwerper in te zetten voor het oplossen van maatschappelijke vraagstukken. Dit onderzoek biedt ruimte om buiten de vaste kaders te denken en zorgt ervoor dat ogenschijnlijk tegengestelde opgaven en belangen toch kunnen worden verbonden. Ontwerpteamen werken daarbij samen met probleemeigenaren en experts uit andere disciplines om te komen tot vernieuwende inzichten waar de maatschappij behoefte aan heeft. Het gaat dan met name om zogenaamde *wicked problems*, waarbij partijen alleen door samenwerking vooruit kunnen komen. Ontwerpers zijn onderdeel van de keten en daarin ontwikkelen zij met opdrachtgevers, overheden, bouwbedrijven, leveranciers, inwoners en andere betrokkenen oplossingen voor urgente maatschappelijke vraagstukken.

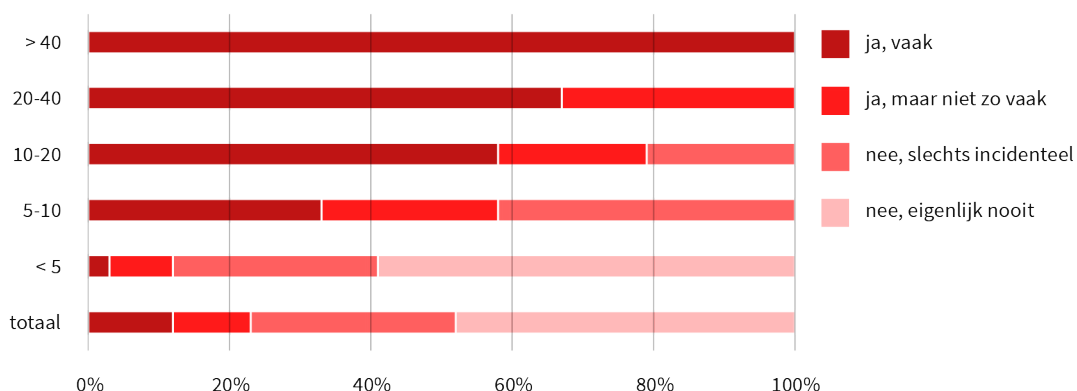
Goede voorbeelden van deze aanpak zijn de recente ontwerpstudies Stad van de Toekomst (BNA) en Regio van de Toekomst (NVTL/BNSP). De onderscheidende kracht van ontwerpers – het bijdragen aan verbeelding, vernieuwing en verbinding – moet echter veel beter worden vermarkt en landen in concrete opdrachten met goed opdrachtgeverschap. Ontwerpers raken direct aan de welvaart en het welzijn van inwoners maar de markt waardeert dit (nog) niet als zodanig, zoals hieronder blijkt.

Voorbeelden van de toegevoegde waarde die ruimtelijk ontwerpers hebben, worden in het midden van deze jaarrapportage gepresenteerd.

Trends in de markt

De vraag is: hoe kunnen ontwerpers deze belangrijke rol – die ze nu nog niet of niet voldoende hebben – vaker innemen? Hoe kijken ze hier zelf tegenaan? Daarbij is in eerste instantie van belang welke ontwikkelingen zij zelf binnen de sector signaleren. De branche- en beroepsorganisaties signaleren onder meer dat ruimtelijke ontwerp bureaus bij projecten verschillende diensten en producten leveren. De zogenaamde hybridisering van bureaus, oftewel het innemen van afwisselende posities en de opkomst van nieuwe bedrijfstypen, neemt daarmee toe. Dit hangt ook samen met hoe ontwerpers opdrachten verkrijgen. Zo vormen aanbestedingen en prijsvragen nog steeds de geijkte route om overheidsopdrachten en grotere

Omvang ontwerp bureau in fte in relatie tot meedoen aan selectie. Bron BNA.

opdrachten van professionele opdrachtgevers te bemachtigen. Het animo onder ruimtelijk ontwerpers om deel te nemen aan selecties is de afgelopen jaren echter afgenomen. De redenen zijn bekend: de kansen zijn (te) klein, de eisen te straf en de investeringskosten te hoog. Verder staan de honoraria onder druk; de hoeveelheid gevraagd werk staat vaak niet in verhouding tot de vergoeding. Ook komt het voor dat de uitkomsten van prijsvragen in concurrentie aanbesteed worden en ontwerpers bij de uitvoering het nakijken hebben.

Hierbij bestaan trouwens grote verschillen tussen bureaus. Hoe groter het bureau, des te vaker zij meedoen aan selecties. Maar ook deze bureaus worden kieskeuriger. Wanneer de kosten en voorwaarden van een prijsvraag of selectie niet proportioneel zijn ten opzichte van de omvang van de potentiële opdracht doen ze niet mee. Er is dan geen *business-case*. Kleine bureaus mijden selecties vrijwel geheel.

De toegankelijkheid van selectieprocedures voor het kleinbedrijf wordt dus steeds problematischer, zo constateren de beroepsverenigingen. Daar staat tegenover dat bijvoorbeeld private opdrachtgevers de ontwerper relatief vaak rechtstreeks kiezen; zij benutten het instrument van de prijsvraag nog altijd weinig.

Een andere trend is dat tijdens de financiële crisis de gewoonte is gegroeid om opdrachten op te knippen en taken uit te besteden, omdat dat in de ogen van de opdrachtgever goedkoper uitpakt. Die praktijk groeit echter regelmatig uit tot moeilijk beheersbare proporties. Professionele opdrachtgevers kleden opdrachten steeds vaker uit, waardoor bureaus lang niet altijd in kunnen staan voor de kwaliteit van het ontwerp. Overzicht en verantwoordelijkheid voor het geheel ontbreken in een aantal gevallen. Dit baart ruimtelijke ontwerpbureaus grote zorgen.

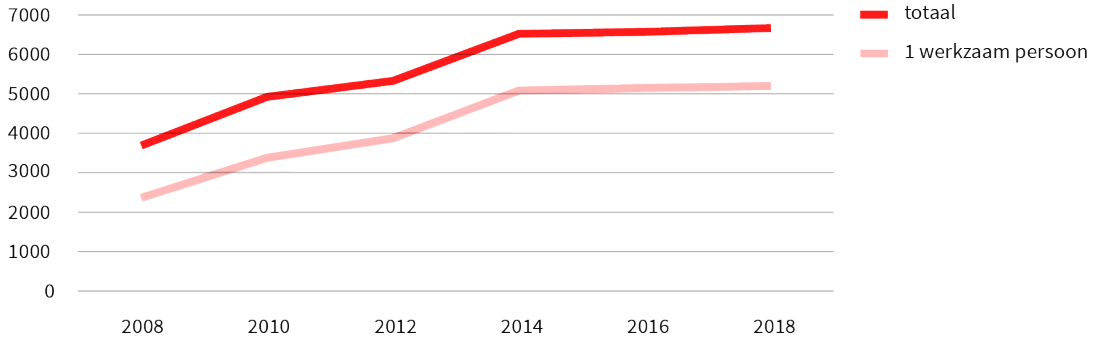
In samenhang hiermee constateren de ontwerpers een wildgroei aan zogenaamde inkoopvoorwaarden, die in sommige gevallen sterk afwijken van de standaardleveringsvoorwaarden. Risico's worden zoveel mogelijk bij de ontwerper neergelegd. Maar die risico's zijn vaak niet goed te beheersen of te verzekeren. Daarnaast moet volgens deze inkoopvoorwaarden de ontwerper vrijwel altijd standaard zijn auteursrechten afdragen aan projectontwikkelaars, corporaties en gemeenten. Dit geeft behalve een onbevredigend gevoel ook bedrijfsrisico's en kan ook op latere momenten tot conflicten leiden (plannen die alsnog worden uitgekleeft bijvoorbeeld, zonder overleg met de vormgever ervan – terwijl deze wel op het eindresultaat wordt aangesproken).

Conclusie van deze beknopte marktanalyse: aan de ene kant vraagt de samenleving en de politiek om een grotere en eerdere betrokkenheid van ruimtelijke ontwerpers bij urgente vraagstukken. Aan de andere kant leidt de manier waarop de markt is ingericht en wordt beïnvloed door opdrachtgevers tot een beperktere rol van ontwerpers. De vraag is hoe deze tegenstelling kan worden overwonnen.

Meten is weten: enkele actuele cijfers over de beroepsgroep

Naast deze kwalitatieve analyse is het ook goed om de ontwikkelingen bij de ruimtelijk ontwerpers cijfermatig in beeld te brengen. In termen van omzet en werkgelegenheid is vanaf 2014 een positieve ontwikkeling ingezet. Om ook meer inzicht te krijgen in andere kwantitatieve gegevens van de beroepsgroep (en de ontwikkelingen daarin) heeft het CBS in opdracht van het Atelier Rijksbouwmeester en het Bureau Architectenregister de ruimtelijke ontwerpsector als geheel in kaart gebracht. Hierbij is gebruikt gemaakt van het bestand van ingeschreven ontwerpers bij het Bureau Architectenregister. Door de adressen van de ontwerpers te koppelen aan verschillende CBS-registraties is het mogelijk om een aantal demografische en arbeids-economische kenmerken van (de bedrijven van) deze architecten in beeld te

Ontwikkeling aantal architectenbureaus met één werkzaam persoon. Bron CBS.

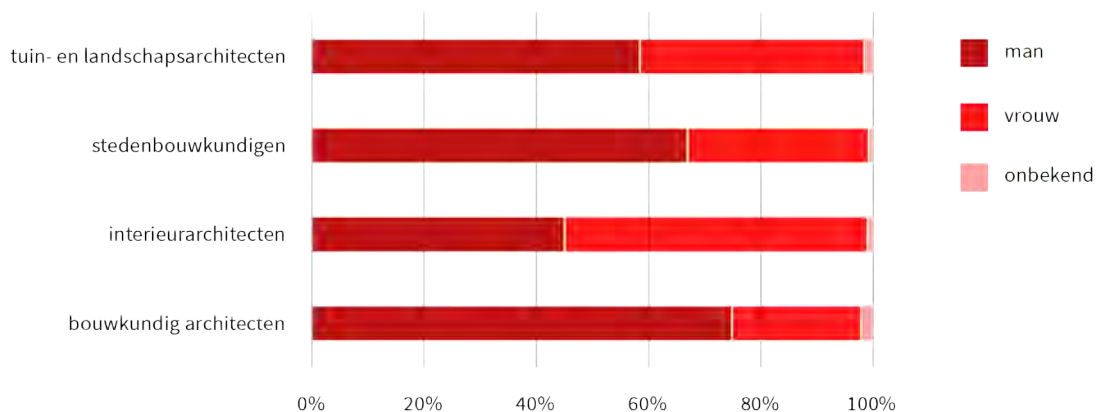
brengen. Op basis van deze data kunnen tevens de verschillende disciplines – bouwkundig architecten, interieurarchitecten, tuin- en landschapsarchitecten en stedenbouwkundigen – worden onderscheiden.

Robert Kloosterman (Universiteit van Amsterdam) heeft met zijn medewerkers een aantal interessante uitkomsten op een rij gezet:

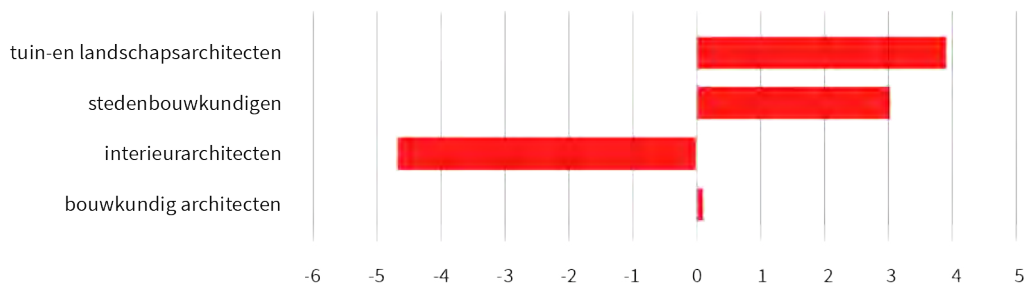
- Van het totaal aantal ontwerpers is het grootste aandeel werkzaam als bouwkundig architect, gevolgd door de interieurarchitecten, de stedenbouwkundigen en de tuin- en landschapsarchitecten.
- Het aantal ontwerpbureaus met één werkzame persoon is in de crisistijd sterk gestegen.
- Iets meer dan de helft van alle ingeschreven ontwerpers heeft een (betaalde) baan als werknemer.

- Van het totaal aantal ontwerpers is circa 70 procent man en bijna 30 procent vrouw. Tussen de disciplines bestaan op dit punt aanzienlijke verschillen. Vergeleken met de situatie in Europa behoort Nederland tot de drie slechtst scorende landen wat betreft het percentage vrouwelijke architecten (ACE, 2019).
- Het gemiddelde uurloon (mediaan) van de ontwerper als werknemer betrof in 2018 28,45 euro. De interieurarchitecten scoren fors lager dan gemiddeld, de tuin- en landschapsarchitecten verdienen het meest.

Man/vrouw verhouding per ontwerpdiscipline in percentages. Bron CBS.

Afwijking uurloon per discipline ten opzichte van mediaan in 2018. Bron CBS.

Enkele meer algemene conclusies die we uit de twee eerste twee fasen van het onderzoek kunnen trekken zijn:

- Voor het eerst is op deze manier meer inzicht verkregen in de totale beroepsgroep van ruimtelijk ontwerpers. Van de architecten was via de BNA wel het nodige bekend, maar van stedenbouwkundigen, landschapsarchitecten en interieurarchitecten was het beeld diffuus en incompleet.
- Op de eerste gegevens zoals gepubliceerd door het CBS kunnen nog nadere analyses plaatsvinden, onder meer gericht op de omzet van de ontwerp bureaus.
- Nader onderzoek moet uitwijzen of we met dit onderzoek nu de héle groep ontwerpers in beeld hebben. Is er bijvoorbeeld ook zicht op personen die wel een universitaire of HBO-opleiding tot ontwerper hebben gevolgd maar niet ingeschreven staan bij het Bureau Architectenregister?
- Het zicht op de beroepsgroep kan ook duidelijk maken hoe de aansluiting van het onderwijs bij de beroepspraktijk verloopt. Hoeveel ontwerpers stromen werkelijk door en waar komen zij terecht? In het verlengde daarvan: hoeveel ontwerpers werken buiten de praktijk van een ontwerp bureau, bijvoorbeeld bij een overheid of marktpartij?

In de derde fase van het CBS-onderzoek komen deze vragen alsnog aan bod.

Het onderzoek dat het CBS heeft verricht, kan worden geduid als belangrijke nulmeting (die de situatie eind 2018 heeft gemeten). Er is – naast de bestaande brancheonderzoeken van de BNA – grote behoefte aan eenduidige CBS-cijfers voor de vier ruimtelijke disciplines. De inzet is om dit onderzoek verder uit te bouwen en jaarlijks te herhalen. De monitoring van de vier ruimtelijke ontwerpsectoren kan dan samen beter worden uitgevoerd, aan de hand van een uniforme gegevensverzameling. Daarmee wordt bijvoorbeeld de invloed van de conjunctuur beter zichtbaar. Niet alleen op de ontwikkeling van de bureaus zelf maar bijvoorbeeld ook op de mate waarin zij investeren in innovatie. Verder kunnen bepaalde groepen en typologieën van ontwerpers nader in beeld worden gebracht en de ontwikkelingen daarin. In het vervolg van het CBS-onderzoek wordt de groep zelfstandigen zonder personeel specifiek uitgelicht. Dit vindt plaats in de eerste helft van 2020.

De onderscheidende vaardigheden van ruimtelijke ontwerpers

Voorbeeld projecten

Stad van de Toekomst	p. 20
Regio van de Toekomst	p. 22
De interdisciplinaire ontwerpprijsvraag Brood en Spelen: Productief Peppelland	p. 24
Samenwerking door de vier ontwerpdisciplines aan beroepservaring	p. 26
De architect als ontwikkelaar: Kaaspakhuis Gouda	p. 28
De digitale ontwerper: Studio RAP	p. 30
Ontwerpen aan duurzame energielandschappen	p. 32
Het Bartholomeus Gasthuis	p. 34
KEER	p. 36

/ Stad van de Toekomst

In de ontwerpstudie ‘De stad van de toekomst’ wordt aan de hand van vijf testlocaties van 1 bij 1 km in Amsterdam, Rotterdam, Den Haag, Utrecht en Eindhoven gekeken naar nieuwe manieren van stad maken. De stad van de toekomst wordt geen abstracte techstad, maar een door en mét mensen gemaakte slimme stad, met veel kansen voor ruimte- en kwaliteitswinst op het laagste schaalniveau. De stad van de toekomst leunt nog sterker op meervoudige functies, mix en tijdelijkheid van gebruik. De kracht van nabijheid wordt herontdekt. De stad van de toekomst krijgt door de vele transities een nieuwe balans tussen robuuste structuren – voor bijvoorbeeld energie, mobiliteit, water en technologie – en flexibele, creatieve invulling door de bewoners en gebruikers op wijkniveau

‘De stad van de toekomst’ is een gezamenlijk initiatief van BNA Onderzoek, de TU Delft,

Vereniging Deltametropool, de gemeenten Amsterdam, Rotterdam, Den Haag, Utrecht en Eindhoven, de Directoraten-generaal Mobiliteit, Ruimte en Water en Rijkswaterstaat van het Ministerie van Infrastructuur en Waterstaat en het ministerie van BZK.

Eén van de tien ontwerpteams, team CIAM XXI, keek naar de waarden die het modernisme naar Rotterdam Alexander heeft gebracht, en hoe deze kunnen worden getransformeerd naar de 21ste eeuw. Het team stelt voor om via een nabijheidslabel de lokale productie van goederen en diensten aan te jagen. Daarnaast verbetert het team de infrastructuur in het gebied en koppelt deze los van het maaiveld, waardoor biodiversiteit en waterberging een plek kunnen krijgen in een hoog verdicht stuk stad.

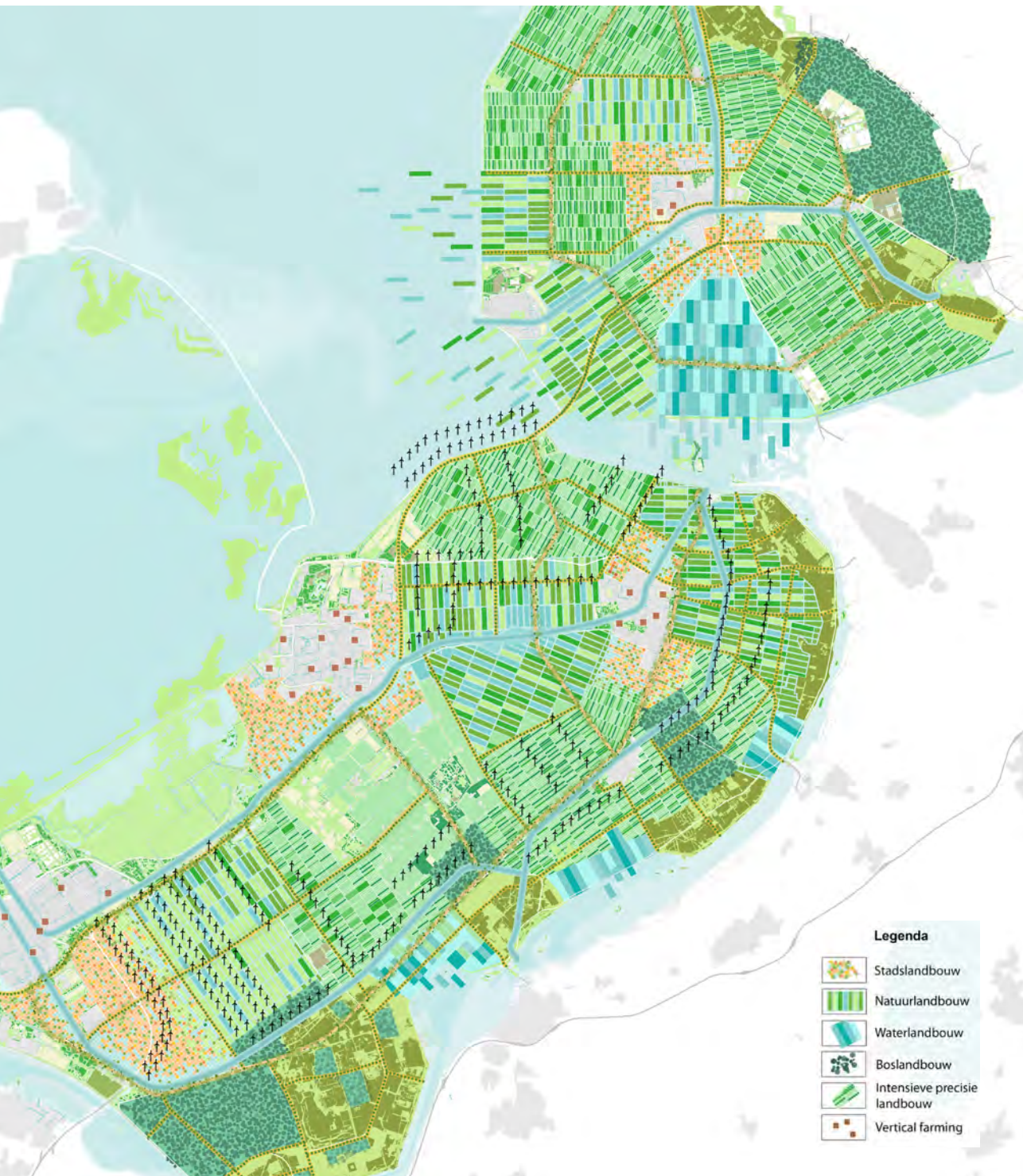
/ Regio van de Toekomst

In het project Regio van de Toekomst van BNSP en NVTL onderzochten ontwerpteams de ruimtelijke consequenties van de grote actuele opgaven. Met ontwerpend onderzoek laten de teams zien hoe verschillende opgaven gekoppeld kunnen worden met oplossingen die specifiek zijn toegesneden op de karakteristieken van de regio.

De waarde van ontwerpkracht wordt duidelijk door het toepassen van abstracte doelen op concrete topografie en complexe maatschappelijke realiteit. Het beeldend vermogen van ontwerpers maakt nieuwe mogelijke toekomsten voorstelbaar en bespreekbaar.

Voor Flevoland is met begrijpelijke en verleidelijke beelden getoond hoe nieuwe vormen van landbouw tot een ander landschap leiden, waarin natuur inclusieve landbouw samen gaat met professionele bedrijfsvoering, gekoppeld aan doelen op het gebied van bodemdaling, verstedelijking en energietransitie.

Voor de Eemsdelta-Waddenkust zijn onder de titel 'Van wingewest naar winstgewest' voor Groningen ruimtelijke principes geformuleerd, waarbij natuurkracht wordt ingezet om de ecologie van het estuarium te herstellen, een nieuwe economie tot leven te brengen en de leefbaarheid in de kernen te verbeteren.

/ De interdisciplinaire ontwerpprijsvraag Brood en Spelen: Productief Peppelland

Afbeelding team Productief Peppelland.

Productief Peppelland onderzoekt de ruimtelijke en technische mogelijkheden van het gebruik van hout – voornamelijk populieren – uit Brabantse bossen voor de woningbouwopgave en hoe Nederlands hout ingezet kan worden voor een massieve houtbouwstrategie.

De bouwsector is verantwoordelijk voor 5 procent van de wereldwijde CO₂-uitstoot. Ook de mondiale druk op natuurlijke grondstoffen is hoog: 40 procent wordt verbruikt in de bouw. In Nederland komt dat neer op 250 miljoen ton ruwe grondstoffen per jaar voor infrastructuur, woning- en utiliteitsbouw. Door minerale bouwmaterialen te vervangen door biobased bouwmaterialen wordt de uitstoot van CO₂ minimaal. Sterker nog: in biobased materialen kan CO₂ voor lange tijd worden opgeslagen. Daarnaast geeft houtbouw een impuls aan het landschap en de lokale economie.

Er is behoefte aan veel hout. Dit kan duurzaam worden gewonnen uit bestaande bossen door hier selectief bomen te vervangen door jonge aanplant van andere soorten. Hierdoor verbetert de ecologische, landschappelijke en recreatieve waarde van de vaak monotone productiebossen. Daarnaast kunnen nieuwe bossen en bosstructuren worden aangeplant.

Productief Peppelland is een van de winnaars van Brood en Spelen, een ontwerprijds om vernieuwing op het platteland te stimuleren.

/ Samenwerking door de vier ontwerpdisciplines aan beroepservaring

De grenzen tussen de disciplines vervagen, de complexiteit van projecten neemt toe. Steeds vaak werken ontwerpers in multidisciplinaire teams. Om de rol van de ontwerper te versterken biedt de Stichting PEP een multidisciplinair beroepservaringsprogramma voor afgestudeerde architecten, stedenbouwers, landschapsarchitecten en interieurarchitecten aan. Gedurende twee jaar doen zij – via een meester-gezel traineeship – ervaring op met praktijkzaken die in de ontwerpopleidingen niet aan de orde komen.

Het multidisciplinaire karakter van het programma is niet vanzelf ontstaan. Hieraan is lang gewerkt door Atelier Rijksbouwmeester, Stichting PEP en de vier beroepsorganisaties. Het programma startte in 2015 op vrijwillige basis met alleen jonge architecten als

deelnemers. Het programma werd in 2010 verbreed met jonge stedenbouwkundigen en landschapsarchitecten. Sinds 2012 kunnen ook interieurarchitecten deelnemen. In 2015 werd het opdoen van beroepservaring verplicht om ingeschreven te kunnen worden als architect in het Architectenregister.

Door de goede samenwerking tussen de vier disciplines ontstond een multidisciplinair programma waardoor jonge ontwerpers breed worden voorbereid op hun rol in het bouw- en ontwerpproces.

/ De architect als ontwikkelaar: Kaaspakhuis Gouda

Foto Ossip van Duivenbode.

Architecten kunnen ook zelf ontwikkelen. Het is een weg waar architect Robert Winkel van Mei Architecten in Rotterdam voor koos, onder meer bij de transformatie van het monumentale Kaaspakhuis in Gouda tot een loftwoongebouw. Mei Architecten en White House Development hebben zelf het risico genomen voor deze ontwikkeling. Voor het project kregen de initiatiefnemers diverse prijzen.

Voor de crisis kon er vaak al voor de planvorming geld geleend worden bij de bank. Tijdens de crisis was hiervoor vrijwel geen geld meer. Robert Winkel koos ook voor een ontwikkelende rol nadat hij tot de conclusie kwam dat financiële instellingen alleen nog maar financieren op zekerheden en er een bouw- of omgevingsvergunning is afgegeven. Voor het deel vóór de vergunningsaanvragen

kan dus vrijwel geen financiering meer worden aangevraagd, waardoor wordt bezuinigd op het honorarium voor architecten die in dit voorstadium werken.

Mei Architecten springt hierop in door duidelijk te maken welke kennis zij heeft en van welke toegevoegde waarde dat is bij het project. Op deze manier is het ook mogelijk om te onderhandelen voor een uitgestelde betaling – waardoor het restbedrag wordt betaald na het rondkrijgen van de financiering – of een percentage van de winst te bespreken.

/ De digitale ontwerper: Studio RAP

Foto Studio RAP.

Algoritmes, 3D-printers, VR-brillen: het ontwerpen van gebouwen gebeurt al lang niet meer met alleen pen en papier. Zo ontwerpt Studio RAP de bebouwde omgeving met behulp van algoritmes (computational design) die vervolgens computergestuurd (met behulp van robotarmen) gemaakt kan worden. Op deze wijze kunnen kwalitatief betere gebouwen gerealiseerd worden.

Een voorbeeld van een gebouw dat op deze wijze is gerealiseerd is SkilledIn-office in opdracht van het Havenbedrijf Rotterdam.

Het multifunctionele gebouw beslaat 130m² en beschikt over drie afzonderlijke ruimtes. Het gebouw krijgt gestalte door een innovatief houten gewelf. Een op drukkracht geoptimaliseerd dak, dat zo uiterst slank gedimensioneerd kon worden. Het gewelf bestaat uit 225 unieke houten panelen die tevens door RAP middels robotarmen zijn geproduceerd. Het bijzondere van dit project is dat het gerealiseerd is middels een compleet digitale workflow, van ontwerp tot en met de uitvoering.

/ Ontwerpen aan duurzame energie landschappen

Ook de provincie is in toenemende mate een speler in het ruimtelijk domein en werkt aan kennisontwikkeling en -deling. De Dag van de Ruimtelijke Kwaliteit, die werd georganiseerd door de provincie Utrecht en plaatsvond op 14 februari 2019, was aanleiding voor een samenwerking met de Academie van Bouwkunst Amsterdam. Deze wijdde de ontwerpstudio P5 Energize aan het thema van de dag: energielandschappen. De opgave luidde: hoe kan 2 peta joule aan energie per jaar worden opgewekt in de vorm van een grootschalig en iconisch landschap? Met deze ontwerpvrage gingen acht studenten van de Academie van Bouwkunst Amsterdam aan de slag. Na een paar maanden van onderzoeken en ontwerpen presenteerden de studenten hun ontwerpen voor het publiek.

De hieraan verbonden prijsvraag werd gewonnen door academiestudent Lieke de Jong. Lector Sven Stremke en promovendus Dirk Oudes, beiden verbonden aan het lectoraat High-Density Energy Landscapes van de Academie van Bouwkunst Amsterdam, gaven een lezing over hun onderzoek naar dit onderwerp. Verschillende marktpartijen, waaronder Generation.energy, waren eveneens betrokken bij de Dag van de Ruimtelijke Kwaliteit.

/ Het Bartholomeus Gasthuis

Foto Aafke Holders.

Met als doel de vitaliteit en zelfredzaamheid van thuiswonende ouderen in de binnenstad van Utrecht te ondersteunen namen het Bartholomeus Gasthuis, Architectuurcentrum Aorta en het Stimuleringsfonds Creatieve Industrie in april 2016 het initiatief voor het interdisciplinaire onderzoeksproject ‘Het Nieuwe Bartholomeus Gasthuis’.

Een multidisciplinair team van vijf ontwerpers ontwikkelde in samenwerking met medewerkers van het Bartholomeus Gasthuis, ondernemers uit de buurt en ouderen een viertal strategieën, gericht op versterking van de integrale keten van welzijn, wonen en zorg:

- Alibi's voor sociaal contact: door mensen laagdrempelige ‘alibi's’ voor sociaal contact te verschaffen, zijn zij meer geneigd tot interactie met hun wijkgenoten zonder zich meteen hulpbehoevend te voelen.
- Club van Clubs: door informele clubs in de

wijk op te richten op basis van gedeelde interesses creëer je een sterk lokaal sociaal netwerk.

- Buiten-Barth Club: een club van bedrijven uit de buurt die hun diensten aanbieden aan buurtbewoners die in meer of mindere mate hulp nodig hebben. De deelnemende bedrijven krijgen een zogenaamd ‘zilverkeurmerk’. Het Bartholomeus Gasthuis leidt hen op om goede service te kunnen bieden aan hulpbehoevende buurtbewoners en draagt hun nieuwe klandizie aan.
- Barth voor de Buurt: vier verschillende entrees met daarachter een ondersteunend, open programma voor de Clubs van Clubs en de Buiten Barth Club verlagen tot slot de drempel tot het Bartholomeus Gasthuis voor de buurtbewoners. Met tijdelijke sociale en ruimtelijke interventies werden de verschillende strategieën vervolgens in de praktijk getest en doorontwikkeld.

/ KEER

Foto Aad Hoogendoorn.

Zestien projecten uit het ‘Erfgoed & Ruimte Ontwerpprogramma’ laten zien dat lokale en regionale initiatieven richting klimaatadaptatie en energietransitie waarin ons erfgoed de drager vormt, op tal van plekken effectief zijn. Gedurende twee jaar werkten verschillende teams aan zestien onderzoeksprojecten. Hoe kan inzicht in onderliggende erfgoedstructuren en historische (systeem)kennis leiden tot moderne oplossingen voor de gevolgen van klimaatverandering in steden?

Onder de noemer ‘Stedenbouw voor extremen’ werden acht projecten uitgevoerd gericht op het ontwikkelen van vernieuwende integrale strategieën voor klimaatadaptatie en het ontwerpen van ruimtelijke oplossingen die voortbouwen op de werking van onder liggende cultuurhistorische netwerken en structuren.

De acht projecten van het thema ‘Nieuwe energie voor het landschap’ onderzochten vanuit een gebiedsgerichte ontwerpbenadering hoe cultuurhistorie een rol van betekenis kan hebben bij het ontwikkelen van oplossingen die een substantiële bijdrage leveren aan de duurzame energiebehoefte.

Het ontwerpprogramma werd eind 2018 afgerond met de publicatie KEER. Vervolgens trok de KEER-tentoonstelling en film in 2019 als roadshow door het land om ontwerpers en beleidsmakers te inspireren bij het opstellen van omgevingsvisies, lokale en regionale uitdagingen in beeld te brengen, inzichten met elkaar te delen en deze naar nationaal niveau door te vertalen.

Aanbevelingen aan overheid en markt

Deze eerste jaarrapportage besluit met enkele aanbevelingen aan de ministers van OCW, BZK, EZK, LNV en IenW en aan de ruimtelijke ontwerpsector zelf. De aanbevelingen hebben een grote impact en doorwerking op het functioneren van de beroepsgroep van ruimtelijke ontwerpers. Ook kunnen ze worden meegenomen in het opstellen van de nieuwe Actieagenda Ruimtelijk Ontwerp (ARO), het vierjarige beleidskader van het Rijk op het gebied van ruimtelijk ontwerp en architectuur. De aanbevelingen zijn in concept-vorm besproken met de ontwerpsector op de Toogdag van het Atelier Rijksbouwmeester op woensdag 29 januari 2020.

Aanbeveling / 1 Versterk de lopende en toekomstige regionale uitvoeringsprogramma's met ontwerpend onderzoek	p. 40
Aanbeveling / 2 Ontwikkel meerjarige, krachtige onderzoeks en stimuleringsprogramma's over urgente maatschappelijke opgaven	p.41
Aanbeveling / 3 Versterk de voorbeeldfunctie van het Rijk voor wat betreft een brede uitvraag aan ruimtelijk ontwerpers en de bevordering van een open selectiecultuur	p. 42
Aanbeveling / 4 Onderzoek de mogelijkheden van werkwijze van de Vlaamse 'Open Oproep' voor Nederland	p. 44
Aanbeveling / 5 Ontwikkel een visie op de veranderende rol van de architect, in relatie tot het regulier onderwijs, de vier disciplines in beroepservaringsperiode (BEP), life long learning en de veranderende maatschappelijke opgaven.	p. 46
Aanbeveling / 6 Stimuleer multidisciplinaire kennisontwikkeling tussen de ruimtelijke ontwerpdisciplines en samenwerking in de keten ('cross overs')	p. 48

De ruimtelijke kwaliteit van Nederland

Aanbeveling / 1

Versterk de lopende en toekomstige regionale uitvoeringsprogramma's met ontwerpend onderzoek

De komende tijd worden in regionaal verband diverse investeringsprogramma's uitgewerkt. Denk bijvoorbeeld aan de regionale energiestrategieën maar ook aan de beleidskaders voor de woningbouwopgave (waar onder meer NEPROM en BZK samen aan werken), voortvloeiend uit de regionale Woondeals en de Uitvoeringsagenda van de NOVI. Vaak gaat het om complexe opgaven waarbij meerdere partijen zijn betrokken en uiteenlopende belangen en vraagstukken moeten worden gecombineerd in één uitvoeringsperspectief. In de regio's bestaat veel behoefte aan goede leidraden en juist de regionale schaal leent zich voor het verbinden van verschillende opgaven. Ruimtelijke ontwerpers kunnen hier met hun creativiteit, verbeeldingskracht en het schakelen tussen verschillende schaalniveaus een belangrijke toegevoegde waarde hebben. Zij maken in beeld en woord inzichtelijk hoe de vraagstukken op elkaar inwerken en waar koppelkansen liggen.

Het programma 'Ruimte voor de rivier' geldt hier als inspirerend voorbeeld.

Deze aanbeveling wordt gericht aan: de verantwoordelijke departementen BZK, BZK, IenW en LNV. Zij brengen samen met de provincies de betreffende regionale programma's in beeld en koppelen hieraan een krachtig en meerjarig stimuleringsprogramma/ beleid door per regio multidisciplinaire ontwerpteamen in te stellen (architectuur, stedenbouw, landschapsarchitectuur). Ruimtelijke kwaliteit geldt hierbij als expliciete doelstelling.

Er komt een duidelijk profiel en een duidelijke opdracht voor de ontwerpers. Bijzondere aandacht wordt besteed aan de verankering van het ontwerp (en de rol van de ontwerpers) in de daadwerkelijke realisatie. Daarmee wordt voorkomen dat aan de gewenste en overeengekomen kwaliteit in de uitvoeringsfase toch weer afbreuk wordt gedaan.

Aanbeveling / 2

Ontwikkel meerjarige, krachtige onderzoeks- en stimuleringsprogramma's over urgente maatschappelijke opgaven

Ontwerpend onderzoek kan tevens worden ingezet om antwoord te geven op actuele prangende kwesties die veel invloed hebben op de inrichting van de leefomgeving. Bijvoorbeeld houtbouw om de uitstoot van CO₂ en stikstof te verlagen. Hier liggen kansen voor modulair, circulair en inclusief bouwen (zie het rapport van de Commissie Remkes, 'Niet alles kan'). Maar ook onderwerpen als gezondheid, energie, bevolkingskrimp en inclusiviteit kunnen nader worden onderzocht. De bij aanbeveling 1 genoemde regio's kunnen hiervoor suggesties aandragen.

Nieuw is hierbij de samenwerking in de keten: de verantwoordelijke beleidsdepartementen formuleren gezamenlijk met de (uitvoerende) instellingen voor creatieve industrie de maatschappelijke opdracht en aanpak. Deze aanbeveling wordt gericht aan alle verantwoordelijke departementen (onder andere BZK, IenW, LNV en OCW). Zij brengen de kwesties die nu om antwoorden vragen gezamenlijk in kaart en werken deze samen met de instellingen voor creatieve industrie en de branche- en beroepsverenigingen uit in een plan van aanpak. De instellingen worden verantwoordelijk voor de uitvoering van de programma's. De resultaten worden breed gedeeld zodat kennis wordt opgeschaald en toegepast in de dagelijkse praktijk. Waar mogelijk worden ook de urgente thema's en opgaven gekoppeld om daarmee de sectorale 'verkokering' te doorbreken.

De bevordering van goed opdracht- geverschap

Aanbeveling / 3

Versterk de voorbeeldfunctie van het Rijk voor wat betreft een brede uitvraag aan ruimtelijk ontwerpers en de bevordering van een open selectiecultuur

Het is een pleidooi dat veelvuldig kan worden opgetekend: er moet veel meer integraal worden uitgevraagd door overheid en marktsector, met meer aandacht voor de leefkwaliteit van de gebouwde omgeving. Te vaak staat alleen de technische opgave centraal en is er te weinig oog voor de sociale aspecten en de invloed op de omgeving. De ervaringen die zijn opgedaan bij de recente grote PPS-projecten van het Rijk laten zien dat het wel degelijk mogelijk is om een brede uitvraag te formuleren, waarbij het criterium 'ruimtelijke kwaliteit' expliciet is meegenomen en verwoord in de gevraagde specificaties. Daarnaast behelst goed opdrachtgeverschap ook een juiste vergoeding voor de geleverde diensten van, in dit geval, ruimtelijk ontwerpers. De eerste aanbeveling betreft het verplicht stellen van een gebiedsanalyse voor de complexe opdrachten van RVB, RWS en SBB. Dit is een eerste verantwoordelijkheid van het ministeries van BZK, IenW en LNV. Met deze gebiedsanalyse wordt breder gekeken dan de ruimtelijke ingreep zelf. Wat is de mogelijke impact op de omgeving en vice versa? Met (betaalde) vooronderzoeken kunnen ontwerpers gebieden in kaart brengen en de opgaven die daar spelen. Ook brengen zij de relevante belanghebbende partijen in beeld die een rol kunnen vervullen bij de verdere (gebieds) ontwikkeling.

Verder wordt aan het ministerie EZK en de vier beroepsorganisaties aanbevolen het effect van het Programma Beter Aanbesteden, specifiek voor de inkoop van ontwerpdiensten, gezamenlijk te evalueren. Bijzondere aandacht daarbij verdient de effectiviteit van de Richtlijn Gezonde Architectenselecties. Deze is opgenomen in de Handreiking Tenderkostenvergoeding die staatssecretaris Keijzer (EZK) in 2018 aan de Tweede Kamer heeft aangeboden. De richtlijn draagt er onder meer toe bij dat ontwerpers proportioneel worden betaald voor geleverd ontwerpwerk tijdens de tender of prijsvraag. Probleem hierbij is dat deze handreiking niet verplicht is en de indruk bestaat dat deze in de praktijk niet goed wordt nageleefd.

Aanbeveling / 4

Onderzoek de mogelijkheden van werkwijze van de Vlaamse ‘Open Oproep’ voor Nederland

In de markt voor ontwerpdiensten gaat het om het aanbod (wat leveren ontwerpers) maar zeker ook om de vraag. Hier ligt voor het publiek opdrachtgeverschap een sleutelrol weggelegd. Dit opdrachtgeverschap moet op een fundamenteel andere manier worden ingevuld, in de geest van de Verklaring van Davos. Dit vergt een ingrijpende inhaalslag. Veel capaciteit op het gebied van ruimtelijke kwaliteitszorg is de afgelopen jaren weggefallen bij gemeenten, van groot tot klein.

Een instrument dat kan bijdragen om de situatie te verbeteren is de ‘Open Oproep’ zoals die wordt gebruikt in Vlaanderen (niet te verwarren met de Open Oproep zoals deze door Stimuleringsfonds voor de Creatieve Industrie nu al wordt ingezet). De Vlaamse Open Oproep is gericht op daadwerkelijke bouwopdrachten, waarbij lokale overheden maar ook schoolbesturen en culturele instellingen optreden als opdrachtgever.

Een consequent gebruik hiervan in Nederland is wenselijk. Een enkel initiatief loopt al, zoals de Open Oproep die de gemeente Rotterdam organiseert. Dit verdient navolging. Het mes snijdt daarbij aan twee kanten. Publieke opdrachtgevers leren om de goede

vragen te stellen, het gewenste ambitieniveau te formuleren en de geleverde kwaliteiten te herkennen. Daarnaast helpt de methode jonge ontwerpbureaus om hun portefeuille te ontwikkelen en zich te presenteren in de markt.

De Open Oproep, ontwikkeld door de Vlaamse Bouwmeester in 2000, is een procedure om ontwerpers te selecteren voor opdrachten op het vlak van stedenbouw, landschapsinrichting, publieke ruimte, infrastructuur en architectuur. De overheidsprojecten waarvoor een ontwerper wordt gezocht via de Open Oproep, worden gegroepeerd en tweemaal per jaar Europees gepubliceerd. Nationaal en internationaal worden architecten en ontwerpers opgeroepen om zich kandidaat te stellen voor een of meer projecten.

Deze aanbeveling wordt gericht aan: de ministeries van OCW en BZK. Zij analyseren en onderzoeken de Open Oproep en kijken wat deze voor Nederland kan betekenen en dan met name voor de opdrachten van gemeentes en instellingen die zelf niet de ontwerpkracht/kennis hebben, maar wel hoge ambities hebben. Zij worden op deze manier gekoppeld aan ontwerpers en begeleid in het proces van initiatie tot eindproduct. Uitvoering kan plaatsvinden door Architectuur Lokaal, in aansluiting op het goed

werkende Steunpunt Ontwerpwedstrijden. In de analyse worden ook initiatieven betrokken zoals het Protocol ontwerpselecties van de gemeente Rotterdam. De ministeries vragen een advies aan het College van Rijksadviseurs (CRa).

Belangrijke aandachtspunten zijn onder meer de inzichtelijkheid voor de deelnemers, de online publicatie van nieuwe initiatieven, de selectiecriteria, de gevraagde prestaties en het honorarium.

Onderwijs, beroeps- ervaring en life long learning

Aanbeveling / 5

Ontwikkel een visie op de veranderende rol van de architect, in relatie tot het regulier onderwijs, de vier disciplines in beroepservaringsperiode (BEP), life long learning en de veranderende maatschappelijke opgaven. Daaruit vloeit mogelijk het actualiseren van de begintermen van beroepspraktijk voort

Het is allereerst noodzakelijk om de competenties van ontwerpers goed te verankeren in het beroeps- en hoger onderwijs. Het gaat bijvoorbeeld ook om het stimuleren van het ondernemerschap in het reguliere onderwijs. De attitude van het ondernemerschap kan tijdens de universitaire opleiding meer onder de aandacht worden gebracht, bij de Academies van Bouwkunst en de BEP kunnen hiervoor de praktische tools worden aangereikt.

Daarnaast is het zaak de vaardigheden van ruimtelijke ontwerpers veel beter voor het voetlicht te brengen. Daar speelt ook het opnemen van deze vaardigheden in het Architectenregister een belangrijke rol. Hier speelt mee dat de markt van life long learning nu niet doorzichtig is. Ook hebben ontwerpers hier zeer uiteenlopende beelden bij. Voor de één is een cursus gelijk aan het invullen van de verplichte uren, een ander vindt het lezen van een vakboek al voldoende. Hier moet meer structuur in worden aangebracht. Ook blijkt behoefte te bestaan aan een vrijwillige publicatie van de gevolgde bij- en nascholing in het openbare gedeelte van het Architectenregister. Ontwerpers hebben hier een belangrijke eigen verantwoordelijkheid in. Juist waar het gaat om de specifieke vaardigheden van ontwerpers moet ook de permanente beroepsopleiding hierop aansluiten.

Deze aanbeveling wordt gericht aan het Bureau Architectenregister, de onderwijsinstellingen en de branche- en beroepsorganisaties. Zij brengen – in opdracht van de Minister van OCW – in beeld om welke vaardigheden het precies gaat en hoe deze een plek kunnen krijgen in de curricula (zowel tijdens de opleidingen, de beroepservaringsperiode als erna). Dit onderzoek start met een pilot of experiment voor het actief stimuleren en registreren van activiteiten van life long learning. Het Bureau Architectenregister verkent hierbij in samenwerking met de vier branche- en beroepsorganisaties voor een beperkt aantal ontwerpers in meerdere ruimtelijke disciplines de behoefte en het veld van life long learning.

Het Bureau Architectenregister brengt daarbij in beeld welke opleidingen op het gebied van life long learning er nu reeds bestaan en aan welke opleidingen er juist behoefte bestaat. In een volgende fase zal het Bureau Architectenregister de kwaliteit van de aangeboden opleidingen en de aanbieders toetsen.

Organisatie van en samenwerking binnen de ruimtelijke ontwerpers

Aanbeveling / 6

Stimuleer
multidisciplinaire
kennisontwikkeling
tussen de ruimtelijke
ontwerpdisciplines en
samenwerking in de
keten ('cross overs')

Innovatie en kwaliteitsverbetering zijn bij uitstek gebaat bij kennisontwikkeling en –overdracht. Op dat gebied lopen al veel initiatieven. Zo vindt in de ontwerpsector al veel onderzoek plaats. Zie bijvoorbeeld het werk van BNA Onderzoek maar ook de Open Oproepen van het Stimuleringsfonds Creatieve Industrie en de prijsvragen van het College van Rijksadviseurs (CRa). Deze projecten leveren veel kennis op maar deze kunnen nog verder worden gebracht – zodat er ook concrete opdrachten voor ontwerpers uit voortkomen. De uitdaging voor de toekomst zit hem verder in het tot stand brengen van ‘crossovers’, zoals we zien bij Panorama NL, BNA-Onderzoek, Stad van de Toekomst en Regio van de Toekomst en life long learning. Het samenwerken in multidisciplinair samengestelde teams speelt hierbij een belangrijke rol; partijen leren zo elkaars taal te spreken.

Een belangrijke rol is hierbij weggelegd voor de kennis- en opleidingsinstituten in het ruimtelijk deel van de creatieve industrie. Zij kunnen zorgen voor de uitwisseling van kennis en projecten en de verbinding met de uitvoerende ontwerp- en bouwpraktijk.

Deze aanbeveling wordt gericht aan: het Stimuleringsfonds Creatieve Industrie en de branche- en beroepsorganisaties. Zij dragen gezamenlijk zorg voor een verbeterde kennisdeling en betrekken daar onder meer ook de onderwijsinstellingen en andere relevante stakeholders bij. Verder zet het Atelier Rijksbouwmeester de jaarlijkse ‘toogdagen’ voort die zij nu al organiseert voor de beroepsgroep.

Geraadpleegde documenten

- Ruimte voor de architect (2018)
Een onderzoek naar de veranderingen in positie van architecten in Nederland 2008-2018. Universiteit van Amsterdam, Robert Kloosterman en Rosa Koetsenruijter.
- Verklaring van Davos (2018). 'Naar een kwalitatief hoogstaande Baukultur voor Europa'.
- Panorama Nederland (2018). Rijker, Hechter, Schoner. Uitgave van het College van Rijksadviseurs.
- Manifest Bouwen aan het Nederland van de Toekomst (2019). Oproep van de vakgemeenschap van ruimtelijk ontwerpers aan bestuurlijk Nederland. BNA, BNSP en NVTL.
- Ontwerp voor de Nationale Omgevingsvisie (2019). Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties.
- Advies Actieagenda voor Architectuur en Ruimtelijk Ontwerp 2017-2020 (2016). Raad voor Cultuur.

- Stad van de Toekomst (2019). BNA.
- Verdiepingsonderzoeken BNA 2018 en 2019.
- Architects Council of Europe (2016) The architectural progression in Europe. A sector study.
- Architects Council of Europe (2019) The value of design and the role of architects.
- Thuis in de toekomst (2018). Investeringsstrategie voor Duurzame Verstedelijking. NEPROM.
- Niet alles kan (2019). Eerste Advies Het Adviescollege Stikstofproblematiek. Ministerie van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit.
- Actieagenda Beter Aanbesteden (2018). Ministerie van Economische Zaken en Klimaat.
- Handreiking Tenderkostenvergoeding (2018). Ministerie van Economische Zaken en Klimaat.
- www.debouwagenda.com
- www.novi-regios-van-de-toekomst.nl
- www.vlaamsbouwmeester.be/nl/instrumenten/open-oproep
- www.stimuleringsfonds.nl/nl/het_fonds/open_oproepen/
- www.ontwerpwedstrijden.nl/overzicht-partijen/opdrachtgevers/detail/gemeente-rotterdam

**De rapportage is tot
stand gekomen onder
verantwoordelijkheid
van de stuurgroep,
onder leiding van de
Rijksbouwmeester**

Stuurgroep

Floris Alkemade

/ Rijksbouwmeester

Fred Schoorl

/ BNA mede namens BNI, BNSP en NVTL

Roel Steenbeek

/ Bureau Architectenregister

Syb Groeneveld

/ Stimuleringsfonds Creatieve Industrie

Robert Kloosterman

/ Universiteit van Amsterdam

Klankbordgroep

Bas Vereecken

/ Atelier Rijksbouwmeester

David Keuning

/ Bureau Architectenregister

Freek Ingen Housz

/ Ministerie van OCW

Guus Enning

/ Atelier Rijksbouwmeester

Jasper Kraaijeveld

/ BNA mede namens BNI, BNSP en NVTL

Jetske van Oosten

/ Stimuleringsfonds Creatieve Industrie

Laura Amsing

/ Atelier Rijksbouwmeester

Colofon

Uitgave van het Atelier Rijksbouwmeester
in samenwerking met Bureau Architectenregister,
BNA, BNI, BNSP, NVTL en Stimuleringsfonds
Creatieve Industrie

Redactie	Kees de Graaf van Studio Platz
Vormgeving	Atelier Eline Hoftiezer
Drukwerk	Xerox Communicatieservices

Den Haag, februari 2020

